

чини главни део биљнога покривача. На великом простору сливају се жбунови ових биљака у једноставан застирач. На стенама Дудице, а на висини преко 2000 м., налазимо у цвету *Ramondia Nathaliae*, ону исту биљку која покрива и стене у Демиркапији, тамо једва 100 м. над морем. Није она овде прогнана или случајно насељена. Скоро на истој висини расте она на кречњаку на врх Сокола и Белога Гротла као и на врху Јакупице. О климским приликама на билу Нице можемо донекле судити и по овоме ендемитском становнику Македоније, који на север није могао даље продрети од Суве Планине нити превалити било Шарпланине.

Било Нице има и још једну важну биљногеографску знаменитост, коју морам такође споменути. То је једна тресава на Добром Пољу. Цела је на грчкој страни и ја сам додирнуо само њену северну половину, која је и најинтересантнија, јер се овде на њеном ободу налазе извори и водена окна у вртачама од експлодираних граната. Тресава је управо једно поље са равним дном на серпентинској подлози. Овално је са пречницима приближно 800:1000 м. Изгледа да се у пролеће цела депресија испуни водом до висине од 1 м., па се доцније у доњем делу исуши, јер му је слив врло мали, а развође једва високо 15—20 м. Жмравца има мало у северном делу, али слој тресета, изгледа, доста дебео, што се види по материјалу, који су избациле велике гранате при експлозији у тресави. На тресави, која се може назвати ливадском, нема крупнијих биљака. Најкрупнија је чемерика која расте на ободу тресаве. Али на њој има неколико врста сфагнума и једна нова врста дрозере. Егзистенција тресаве на овој географској висини и независно од њених интересантних биљних становника, има велики биљногеографски значај.

Н. Кошанин.

ВАРОШИ У СРБИЈИ¹

ЗА ВРЕМЕ ПРВЕ ВЛАДЕ КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА

(1815—1839)

I

Варош као насеље.

Категорије вароши за време Турака. — Београд и остале вароши у штурско доба. — Становништво. — Куће и остале зграде. — Вароши после ослобођења. — Промене извршене у њима: Београд, Крагујевац, остале вароши. — Премештање и ушоривање вароши. — Цркве. — Куће. — Намештај. — Нови обичаји по варошима. — Неке вароши постају села.

Оно што је данас у Србији познато под општим именом *варош* за турске се владавине делило у четири категорије, са различитим именима. Те су категорије биле: *град, варош, варошица и паланка*. Сваки је град

¹ Одломак из већег рада о приликама у Србији за владе Кнеза Милоша.

био средиште нахије која се простирала око њега и која је по њему носила своје име. У Београдскоме Пашалуку, у чијем је обиму доцније поникла Србија Кнеза Милоша, били су ови градови: Београд, Смедерево, Шабац, Ужице и Соко. И вароши су биле средишта нахија око себе, које су исто тако носиле имена по њима. То су биле: Ваљево, Пожега, Крагујевац, Рудник, Јагодина, Ђуприја, Пожаревац, Гроцка и Пореч. — Варошице су биле мање од вароши и биле су без нахија: Крупањ, Чачак и Карановац. Паланке су исто тако биле без нахија и биле су „мање од многих села“ а од њих су се разликовале „само по томе што у њима сједе Турци, што имају по који дућан и што су им куће на близу“: Палеж, Уб, Асан-пашина Паланка, Баточина, Багрдан, Рам и Градиште. После 1833 године Србија је добила још градове: Кладово, Неготин и Крушевац; вароши: Параћин, Сврљиг и Ражањ; варошице: Гургусовац, Бања, Алексинац, Зајечар, Лозница и Љешница; паланке: Текија, Брза Паланка, Бачевци и Липница.²

После ослобођења ове су разлике по категоријама постале непотребне; сви су називи сведени само на један, а то је варош. Варошице почињу да значе понајвише само малу варош. Старе су се категорије само још гдешто одржавале у народној успомени.³ Због тога се ми овде нећемо обзирати на називе из турског времена, већ ћемо се служити једино речју — варош.

За време турске владавине од свију вароши Србије највећа и најважнија била је Београд. Он је био средиште управе целокупног Београдског Пашалука, „столица паше од три туга“. Имао је велики град, у коме су били пашини двори, његова свита, послуга, целокупно господство и јак гарнизон. Због свога згодног положаја и ретких комуникационих услова Београд је био једно од најважнијих трговачких места на Балканском Полуострву. „Због тога је... хиљадама људи дошло овде из других градова и настанило се“.⁴ Најјаче трговачке куће, дућани, магазе и друга трговачка стоваришта били су у Београду. У XVI и XVII веку био је Београд у пуном напону, са јаком трговином и са много странаца, са пуно џамија, башта, купатила, каравансераја, са око 12.000 кућа и са 50.000 становника. Због ратова у XVIII веку, због честих промена управа и због унутрашњих криза Београд је пред српске устанке био врло опао у сваком погледу. Становништво му је било врло мешовито, највише турско, за тим српско, грчко, цинцарско, јеврејско и циганско. Било је и по нешто Јермена, Арнаута и Бугара. Имао је око 3000 кућа и око 25.000 становника. Турци су у њему имали четрнаест џамија, а Хришћани само једну цркву, која је била онде где је сад Саборна Црква („одмах како се попне од Саве горе на затаванак“);⁵ Ружица у Доњем

² Вук С. Караџић, Даница за 1827, 44—48.

³ Сељаци моравски Смедерево зову *град*, а Пожаревац *варош* (М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, 161).

⁴ Е. Челебија, Споменик 42, 13.

⁵ Вук С. Караџић, Даница за 1827, 43.

Граду била је турска барутана. Јевреји су имали једну синагогу. Подизање Београда за време првог устанка ометено је падом Србије 1813 године.

После Београда долазило је Ужице. У XVII и XVIII веку значајан турски град и напредно трговачко место. До 1805 године оно је имало на 5000 турских кућа. Тада су га, 20 јуна, при освојењу, Срби запалили, те је готово цело изгорело.⁶ После Ужица по важности су долазили: Шабац, Смедерево, Пожаревац, Ваљево, Јагодина, Чачак.

У градовима, сем Београда и Ужица, варошима и варошицама било је за време Турака просечно по 200—500 кућа, а у паланкама по 30—50. Куће су биле мале и збијене; у свакој је „обично живела само по једна фамилија“.⁷ Средњом је ишла главна, доста широка, улица, којом је пролазио главни пут, обично друм. У њој је била и главна чаршија са дућанима, хановима, механама, каванама, екмеџиницама и по којом кућом имућнијих грађана. Од ње су се одвајали на једну и на другу страну неправилни сокаци и ћорсокаци са кућама леђима окренутим на улицу. Све улице скупа изгледале су као лавиринт у коме се странац врло тешко налазио. Оријентисање је отежавала и једноликост ограда, капија и кућа. Стара запуштена калдрма била је свуд подједнако рђава. По њој су точкови од кола са ужасном лупом и потресом падали с камена на камен, а пешаци су и по сувом времену једва корачали. Кад је блато морало се скакати са једног камена на други, ако се није хтело гацати по глибу до преко чланака. Свуда је била ужасна нечистоћа и ђубре. Чопори паса излежавали су се по њима и нападали пролазнике. Свуда је било опустелих, полуоборених или већ срушених кућа. Џамије су биле разграђене и опале. Око њих су зјапели пропали гробови и порушене чесме. Хришћанске су цркве биле ретке. Ако се по нека била и одржала, била је опала и у бедном стању. Неке су биле претворене у џамије, а неке употребљене за барутане и магазе. Многе су биле са свим у рушевинама. У опште вароши су целокупношћу својом изгледале бедне и у пуном опадању. За Београд смо већ рекли да је, због ратова у XVIII веку, због честих промена управа и због унутрашњих криза, био опао у сваком погледу. И са другим варошима било је исто тако. Кад су Аустријанци 1718 године освојили Чачак затекли су га пуст, без и једне душе, и тек од тада је почео да се нешто подиже.⁸ Рудник су Турци спалили 1739 године; за тим се нешто био опоравио, али је 1804, изласком Турака са свим опустео; 1813 опет је у њега ушло нешто Турака, али 1815 опет опусте, и од тада „поглаварство Рудничке Нахије сједи у Брусници“.⁹ Исто је тако била запустела и Пожега, те је „поглаварство“ Пожешке Нахије било у Чачку.¹⁰ Ваљево је пред Ко-

⁶ Прота Матија, Мемоари, 217 и 220.

⁷ Вук С. Караџић, Даница за 1827, 29.

⁸ М. Петровић I. 40.

⁹ Вук С. Караџић, Даница за 1827, 48; М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија 311.

¹⁰ Вук С. Караџић, Даница за 1827. 48.

чину Крајину имало двадесет и четири џамије и преко 3000 турских и 200 хришћанских домова; за тим је толико било опало да чак 1826 године није могло да има више од 30 турских и 150 српских домова.¹¹ Ужице је 1805 године, као што смо већ рекли, било готово цело изгорело. И тако редом.

Становништво по варошима било је највећим делом турско. Срба је било врло мало, и то трговаца (готово само дућанције) и мајстора (понајвише ћурчије, терзије, јекмеџије, туфегџије, кујунџије).¹² Још је мање било другог становништва: по који Грк или Цинцарин, обично механџије, по који Јеврејин, Јерменин и Циганин.

Куће по варошима, биле оне турске, хришћанске или јеврејске, све су биле, по турски, окренуте лицем у двориште. Ни прозори нису гледали на улицу; а кад је због светлости морало бити прозора и према улици, онда су на њима намештане густе решетке, које су сваки поглед с поља пресецале. Хришћани нису смели имати добрих кућа.¹³ Често су им Турци чак прописивали каквих кућа смеју имати.¹⁴ Тврдо зиданих кућа није било чак ни после ослобођења, јер је цигла била ретка.¹⁵ Обично су биле *бундрукаре* или *чашмаре*. Бундрукаре су имале скелет од греда (бундрук) између којих су зидане цигле или ћерпич, те су им зидови били дебели за ширину цигле. Олепљиване су земљом, па су после кречене. Код чатмара је место цигле или ћерпича била чатма (плот); олепљивање и кречење је било као и код бундрукаре. Боље су куће биле покривене црепом и ћерамидом, а лошије сламом. Само су у Београду све куће биле „покривене цријепом“, али је то било „тако рђавим и рђаво, да се сваке године морају прекривати, па опет кисну кадгођ удари плаха киша“.¹⁶ У унутрашњости су по варошима куће биле мале и ниске и највећим делом покривене сламом или шиндром.

Све су куће биле једнога кроја; разлика је била само у величини. Свака боља кућа била је нешто уздигнута од земље, те се уз неколико камених или дрвених *басамака* улазило најпре у *ђошку*, која је била или отворена или прозорима затворена. Одатле се улазило у отворену или затворену *диванану* (предсобље), а из ове у *собе*. Свака је кућа имала обично и један излаз на супротној страни, кроз који су уношена дрва, вода и друге кућне потребе. Собе су биле врло светле, јер су имале много прозора; често су прозори заузимали и по читаве зидове. Стаклени су прозори били ретки чак и у Београду и чак под Кнезом Милошем; у унутрашњости их је било само на кућама богатих и отмених људи, а после ослобођења само на кућама Кнеза Милоша и ње-

¹¹ Прота Матија, Мемоари 12; Ј. Вујић II, 42; Ђ. Магарашевић, Путовањ по Србији, 64.

¹² Вук. С. Караџић, Даница за 1827, 101.

¹³ Ibidem, 87.

¹⁴ М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија 16.

¹⁵ Сретен Л. П., 61.

¹⁶ Вук С. Караџић, Даница за 1827, 44.

гове браће, који су их кад се разбију слали у Земун да се поправе или је ради оправке сваке године долазио мајстор из Земуна;¹⁷ иначе је свуда место стаклета служила хартија *ценџерлија*.¹⁸ Патос је у бољим кућама био од дасака; подељен је био у два дела: један, који је био за пола стопе виши, заузимао је већи део собе и био је застрвен ћилимима, и други, нижи, према вратима, на коме се остављала обућа, јер се на узвишенији прелазило само у чарапама.¹⁹ Иначе је патос био од цигле или од набијене земље, која се понекад и балегом премазивала да се при чишћењу земља не би крунила и правила прашину. У сиромашнијим кућама патос је био застиран асурама. Чим се улазило у кућу обућа је скидана, а жене или слуге су је одмах окретале, да би се при изласку без окретања могла навући. У место обуће је сваки добијао црвене шиљасте ципеле (јеменије), у којима је ишао до уздигнутог дела патоса у соби. — Тавани су били дрвени од просто орендисаних или нешто ишараних дасака; у бољим пак кућама били су украшени лепом резбаријом, нарочито на средини. Другојачи тавани не само што су били непознати, но их ни тадашњи мајстори нису знали другојачих начинити. Кад је Кнез Милош почео, 1824 године, градити конак у Крагујевцу и хтео у њему „имати штокатор, а не по овим обичајима таван“, морао је позвати Антонија зидара, Италијана, који је тада радио цркву у Јагодини да покаже како се прави „штокатор“.²⁰ Фуруне су биле од земље, које су се споро загревале, те кад се хтело да се собе брже загреју морао се уносити мангал са распаљеним угљем.²¹ У собама, у којима се спавало, био је иза пећи *амамџик*,²² мала просторија, у којој се купало и умивало. Поред зидова су били *миндерлуци*, покривени ћилимима, сиџадетима и уз дувар наслоњеним јастуцима. На зидовима или у зидовима супротно од прозора били су пространи, често пута лепом резбаријом ишарани, *долапи* од дасака, у којима су држане постељне ствари. Више прозора су били *рафови*, на којима су били поређани: *санови*, *калајлије*, *шепсије* и друго метално посуђе. О чивијама између прозора висили су везени *пешкири*. Иначе по собама није било никаквог другог намештаја: ни кревета, ни столова, ни столица. Постеља, која се састојала из душека, јоргана, ћилима и јастука простирана је сваке вечери по патосу, а свако јутро је склањана у долап. Сам Кнез Милош спавао је, све до 1834 године, на патосу. Столова и столица није било ни по собама Кнежевога конака, осим у канцеларијама.²³ Кад је Пирх 1829 године био у Јагодини једва су му нашли један сто и столицу кад је хтео писати, и то из школе „где је био један сто

¹⁷ М. Гавриловић, II, 705.

¹⁸ Пирх, 80, 125; Сретен Л. П., 63.

¹⁹ Пирх, 144.

²⁰ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот., Унутр. Преп.. 7. јуни 1824, № 1086.

²¹ Пирх, 144.

²² Вук С. Караџић, Српски Рјечник код *амамџик*.

²³ М. Светић, Огледало Србско, 39.

и неколико столица“.²⁴ Огледала су била врло ретка, у унутрашњости гдешто непозната.²⁵ Као осветљење употребљаване су лојане свеће и луч. Фабричних свећа („милихкерцен“) чак 1841 године није било ни у једном дућану у Београду.²⁶ Није било ни скупоченог посуђа. 1827 године није се могла наћи у читавом Београду ни да се купи, ни да се позајми, кашика за супу.²⁷ У Београду се чак и у имућним кућама и чак после ослобођења јело дрвеним кашикама из тањира које су градили Цигани коритарии. Кад су први пут почеле да се употребљавају шарене пештанске кашике сматрало се као велики напредак.²⁸ У двору Кнеза Милоша чак се 1834 године јело из бакарних и калајних тањира виљушкама од калаја и гвожђа.²⁹

Око куће је била *авлија*, ограђена високим, блатом олепљеним, плотом или зидом. У њу се улазило кроз велику *капију* од дасака. Капија је била двокрилна, али се за пролаз пешака отварало само једно крило, или чак не ни оно читаво, већ је кроз њега прорезан *капицик*. Цела се капија отварала само за кола и за уношење крупнијих предмета. Авлија се делила у два дела: *дишир-авлија* (спољна авлија) и *харем-авлија* (харемска авлија). Дишир-авлија била је одмах до капије. У њој су биле зграде за послугу и за мушку чељад која нема харема, за тим штале за коње и другу стоку, кочине за живину, кошеви, кола и друго газдинство. Из дишир-авлије улазило се у харем-авлију, у којој је била кућа за становање харема, а око ње башта испуњена цвећем, шимширима и османлуцима. Харем-авлија била је везана са свима суседним авлијама капицицима, кроз које је пролазило само женскиње идући једно другоме. Кроз ове се капицике понекад могла проћи читава ма̀ла, а да се никако не изађе на улицу. За време бомбардовања Београда турски су хареми кроз њих умакли чак у град.³⁰

Дућани су били у главној улици, у *чаршији*. Били су врло збијени, ниски са напред испуштеним кровом и са широким *ћепенцима*, да би се могло видети чега све има у дућану.

Сем кућа и дућана по варошима је било још *ханова*, *механа* и *кавана*. Ханови су служили за свратиште путника. То су биле широке зидане зграде са једном великом просторијом, у којој се могао сместити повећи број људи и стоке. На средини им је било огњиште, а у наоколо једноставни кревети (ћошци) застрвени само асурама, на којима су ноћивали путници. Иза кревета био је празан прозор са јаслима поред зида, где је везивана стока. И механе су служиле за свратиште путника. Разликовале су се од ханова тиме што су биле мање, од сла-

²⁴ Пирх, 125.

²⁵ Сретен Л. П., 216.

²⁶ Ibidem, 218.

²⁷ М. Гавриловић, II, 705.

²⁸ Сретен Л. П., 64.

²⁹ Споменик 24, стр. 35; М. Гавриловић II, 704.

³⁰ Сретен Л. П., 351.

бије грађе и што су увек имале засебне штале за стоку. Каване су биле нека врста ниских и мрачних дућана са миндерлуцима око зидова, застрвеним асурама и сицадетима, на којима су седели гости са дугачким чибуцима или наргилама у рукама, и по читав дан пили каву. Кава је кувана или у оцаку или на мангалу у сред каване. Служена је у филџанима, који су метани у металне зарфове. У каванама је увек владала мртва тишина, само би се чуо глас онога, који би што казивао. Тихо, тромо и лењо проводили су Турци у овим каванама највећи део живота.

У Београду и Шапцу било је још и *магаза* на Сави, у којима је држана со и друга роба.

Како су зграде по варошима биле понајвише од дрвене грађе и великим делом покривене сламом, кровином или шиндром то су пожари били врло чести. Они су чак после ослобођења читаве фамилије отеривали у прошњу.³¹ Да би се колико толико обезбедило од пожара издао је Суд Народни Србски 1834 године „Уредбу за гашење пожара“, с налогом „да се ова свуд по Србији обнародује и набљудава“.³²

Да су дрвене зграде турскога времена биле пуне стеница није потребно нирочито наглашавати. Тога наслеђа од Турака наши се стари за дуго нису могли отрести, и ако су им домаћице биле велике чистунице. Чак ни свемоћни Кнез Милош није имао мира од њих. Кад је у пролеће 1824 године очекивао из Земуна просиоце за своју кћер Петрију, поручио је Петру Ичку да му између осталог пошље из Београда и воду противу стеница.³³ 8 септембра 1824 године шаље му Сулејман-бег Јајић земљу која се меће у креч да би се стенице утаманиле заједно са упуством.³⁴ Кад је 1835 године путовао барон Хердер по Србији морао се озбиљно старати о томе како ће ноћи проводити до бува и стеница, па су му тамо где је било највеће опасности градили нарочите колибе за преноћиште.³⁵

После ослобођења под Кнезом Милошем вароши су у Србији претрпеле великих промена. Оне се понајпре виде на промени становништва. Турско се становништво постепено иселава, или се повлачи само у неколике градове. На његово место долазе или сељаци из Србије или досељеници са стране. И ту је Београд на првоме месту. И ако је његов изглед, због његове величине и због тога што је био турско средиште, било тешко изменити, ипак је он добио највише новог становништва. Кад су га Турци 23 септембра 1813 године освојили нашли су га готово пуста. Последње остатке српског становништва, које није било стигло да се превезе на аустријску страну, затекли су на обалама Саве и Дунава где чека да се превезе. И од тога незнатног остатка Турци су један део посекли. И ако је Куршид-паша чим је 13 октобра 1813 године

³¹ Српски Етнографски Зборник књ. XIX, 461.

³² Новине Србске 1835, стр. 1.

³³ М. Гавриловић, II, 729.

³⁴ Држ. Арх., К. К., Нах. Ваљевске 1824.

³⁵ Зајечарска Судска Архива, писмо Јеремије Здравковића од 13. септембра 1835.

стигао у Београд објавио султанову милост и слободан повратак свакоме, српско се становништво Београда није смело вратити. Чак у почетку 1815 године у њему је „једва до шездесет (хришћанских) глава у све било“.³⁶ После ослобођења под Кнезом Милошем не само да су се сви вратили, већ је још и надошло пуно насељеника из србијанских села и са стране, нарочито из Аустрије. 1823 године покупљено је у њему 2536, а 1827 — 4276 харача, што значи да је тада толико имало хришћанских лица од 7 - 80 година.³⁷ Што је врло важно, српско становништво Београда измиче испред свега осталог, па и испред некада надмоћних Турака. Од 18.000 душа, колико је имао 1834 године, само једна трећина били су Турци, док је Срба било скоро 10.000.³⁸

Исти је случај био и са осталим варошима. Већ 27. јула 1815 године писао је Кнез Милош Петру Добрњцу да му је Бог на све стране помогао „те смо све паланке (овде се разумеју вароши) истребили, само јоште у четири града и у Ђуприји Турака се находи“.³⁹ И ако је ово тврђење било мало претерано, Турци су из многих вароши и паланака постепено или ишчезавали, или бивали редуцирани, а око 1818 до 1819 године спахије, који су становали по свима варошима, повукоше се из места у којима није било турских утврђења и гарнизона.⁴⁰ На место Турака свуда је долазило ново српско становништво. За Пожаревац вели Ј. Вујић да „от свуда из туђих земаља људи у ову варош гомилама долазе и нове домове праве“.⁴¹

Даље, са ослобођењем настао је у свима варошима напредак у свему, у неким прави полет. И ту је Београд на првоме месту. Ослобођен, он је у брзо повратио што је дотле, превратима, било растурено. Стари трговци и занатлије, наследници и шефови старих трговачких и занатлијских кућа и традиција, који су били или побегли у Аустрију или се повукли у себе, сад се вратише или понова јавише да наставе прекинуте послове. На средини севернога фронта Србије према централној Европи, у директном додиру са Савом и Дунавом, двема великим и пловним рекама, пресечен друмовима који воде из Беча за Цариград и Солун и из Босне за Источну Србију, — Београд је у скоро по ослобођењу постао главно место целокупне провозне трговине из централне Европе за Исток и обратно, једна од најважнијих извозних тачака и центар свеколике увозне трговине за целу Србију. Он је постао депозит за све потребе тадашње Србије. Све што је земљи требало набављено је или преко њега или из његових пуних магаза и дућана. Економска криза, нарочито јака после пада Србије 1813 године, брзо је

³⁶ М. Гавриловић, I, 98; С. Милутиновић, Историја Србије, 132.

³⁷ М. Гавриловић II, 254.

³⁸ Остало су били: Јевреји на 1500, Грци, Бугари и Власи на 1000 душа (Споменик 24, стр. 25).

³⁹ В. и Н. Петровићи II, 103.

⁴⁰ М. Гавриловић II, 351, 352.

⁴¹ Ј. Вујић, I, 49.

попустила. Нови трговци и занатлије са разних страна, нарочито из Аустрије, почеше се у њему гомилати. Са њима је долазило и друго становништво, и у Београду се осети велика живост и силан економски напредак. Ново време и ново становништво имали су другојачих потреба и навика од дотадашњих старинских, примитивних и оријенталних. Потребе за боље и удобније станове и покућанство, за европско одело и обућу, за накит и храну, за читање и друге духовне навике довеле су нове, дотле непознате, занатлије и раднике: зидаре, златаре, шнајдере, шустере, пекаре, болтације, учитеље, лекаре, апотекаре, књижаре, књиговесце и тако даље. 1836 године било је у Београду 45 различитих заната са 864 занатлије.⁴² И док је Београд „сваким даном опадао у рукама Турака, који су у њему остали“, дотле се „сваки дан подизала нова хришћанска варош, чистија и лепше сазидана, која потискује и сатире турску варош“.⁴³

И остале су вароши оживеле. У њима се управо и јављају први знаци економског напретка и културног уздицања Србије. Оне су средишта трговине и занатске производње. У њима су пијаце и вашари. У њих доносе сељаци своју сировину на продају и из њих носе у своја села: сџ, гвожђе, зејтин, памук, чешљеве и друге потребе. Ма и најмањи капитал уложен у ма какав посао у вароши доносио је обилат приход. „Не треба ти више од 500 гроша, пише са Засавице, 20. септембра 1816 године, Стеван Живковић Вуку Караџићу, па да отвориш у којој ти драго касаби, селу или паланки дућан, па да живиш. Ако ли пак волиш и механе мало држати, ракије држати и проче, то ти нико не брани. Таковим начином можеш живити, а другим не можеш. Шабац се на Баиру начинио да ти око има шта гледати. Наш се Обрад помогао продајући ракију; сад да му загледаш у торбу. И Амица се спрема то чинити како кућу доверши. А ти си отишао у тај весели Беч да дангубиш. Гледај што пре да довершиш књиге, за које овамо весма распитују, пак ајде да живиш“.⁴⁴ Ужице, које је 1805 године било изгорело, било је 1829 године „после Београда највећа и најнасељенија варош у Србији“, „једна од главних спојних тачака српске трговине са босанском“, са становништвом чији су већи део чинили имућни трговци.⁴⁵ Пожаревац, који су Турци 1813 године били запалили, те је заједно са црквом изгорео, 1826 године био се „са свим подигао и још већим постао“. У њему су били „многи трговачки и занатлијски дућани, а изван чаршије имају станове работници и земљеделци“.⁴⁶ У Ваљеву је 1827 године било на 180 домова више од 50 дућана „различитом робом напуњених“.⁴⁷ И тако редом. Кад би се висина напретка наших вароши

⁴² Држ. Арх., К. К., Држ. Савет, 25 септембар 1836, № 2295 А.

⁴³ Споменик 24, стр. 25.

⁴⁴ Вукова Преписка I, 57.

⁴⁵ Пирх, 150, 153.

⁴⁶ Ј. Вујић I, 49–50.

⁴⁷ Ђ. Магарашевић, 64.

могла ценити само по броју занатлија у њима, онда би оне, према попису занатлија од 1836 године, ишле овим редом: Београд са 864 различите занатлије, Шабац са 426, Јагодина са 339, Крагујевац са 336, Пожаревац са 305, Смедерево са 294, Ваљево са 130, Ужице са 123, Гургусовац са 86, Лозница са 50, Зајечар са 43.⁴⁸

На подизање вароши утицало је и то што су постале јачи административни центри. И ако Београд није био престоница, он је и даље, бар формално, остао средиште власти над Србијом. У њему је становао паша, глава читавог пашалука. Поред њега је било и доста представника српске власти, које су биле или спона између паше и Кнеза Милоша, или су биле независне од турске управе. Вароши у унутрашњости постају средишта српске управе. У њима има пуно чиновника, понајвише родом из Аустрије. Све је то давало нашим варошима другојачи вид но што је било под Турцима.

Од свију вароши у унутрашњости земље, ако не у величини, а оно у напретку, највише је био измакао Крагујевац. Пре ослобођења он је био са свим обична турска варош, без икаквог особитог значаја сем локалног. Како није био ни на главном друму, он је далеко изостајао иза других вароши које су биле на бољим комуникацијама. 1818 године имао је 193 српске куће са 378 пореских глава. Турака је у њему било остало врло мало. После 1820 године у њему је један једини турски дом у коме станује муселим, једна „скоро са свим порушена џамија“ без мунарета и једна турска кафана за путнике.⁴⁹ 1818 године Крагујевац је постао престоница Србије и од тада почиње одскакати његов значај. Колико је Крагујевац у почетку био безначајан најбоље се види из тога што није био у стању да задовољи ни најобичније потребе скромне престонице једне примитивне земље. Кнез Милош се за дуго морао обраћати Београду и за са свим обичне потребе и за домаће занатлије. Он из Београда набавља калдрмције, дунђере, налбанте, бербере и сараче, јер их у Крагујевцу или никако нема, или их нема добрих. И он и његови доглавници шију одело за себе и за своје породице код београдских терзија. Тамо се шаљу и сатови да се поправе. Гдешто се у Крагујевац позивају занатлије или сами доносе израђевине чак и из других вароши: Шапца, Ваљева, Јагодине, Пожареваца, Карановца, Уба.

Као престоница Крагујевац је имао све више потреба. У њему су била највиша надлештва земље: административна, судска, војна, просветна. За њих су саграђене зграде, почевши од Кнежевог Двора (1824) па до државних радионица. За све то довођени су нови људи: чиновници, учитељи, мајстори, понајвише из Аустрије. Они су имали другојачих и виших потреба, но што их је могла дати једна мала и примитивна варош тадашње Србије. Због тога су грађене нове куће, доношени нови намештаји, зидани нови дућани са другојачом робом и механе са

⁴⁸ Држ. Арх., К. К., Држ. Савет, 25 септембар 1836, № А. 2295

⁴⁹ Ј. Вујић, Животописане, 399; Исти, Путешествије I, 174.

другојачим јелом и пићем. Из године у годину у Крагујевцу је бивало све више установа и све више људи који су у њима радили. Сем представника административних и судских власти, ту су: војска и официри, војна музика и капелник (1830), Велика Школа (1830), гимназија и професори (1835), Државна Штампарија са факторима, слагачима и словоливцима (1834), уредништво „Новина Србских“ (1834), лекари, апотека (1835), државне војне радионице са снајдерима, шустерима, седларима, шлосерима и тако даље. Ту су заметци: музеја, галерије слика, библиотеке. И живот тече другојаче но некада. Ту су балови, концерти, позоришне представе, школске и друге свечаности, народне скупштине, лимунације, манифестације приликом дочека изасланика страних дворова и отмених странаца, све ствари каквих нису виђале вароши дотадашње Србије. До краја владе Кнеза Милоша Крагујевац је био депозит у који су били наслагани и развијани почетци готово свију културних новина, које ће се доцније у Београду развити до пунога значаја.

За владе Кнеза Милоша вароши су претрпеле и многих других промена. Због незгодног положаја неке су премештене на друга места. Ту су оне лепо ушорене и добиле са свим другојачи облик. Тако су премештене: Доњи Милановац 1836 године,⁵⁰ Лешница, 1835⁵¹ Кладово 1836,⁵² Крушевац 1836.⁵³ Заражен колером 1837 године, премештен је Ражањ на данашње своје место.⁵⁴ Кад је Кнез Милош прошао Источном Србијом, после њезина ослобођења, наредио је да се Неготин пресели код Прахова на Дунаву, али се од тога доцније одустало.⁵⁵

Неке су вароши за владе Кнеза Милоша дефинитивно ушорене, неке раскрчене и делимично ушораване. 1832 године ушорена је Пожега.⁵⁶ 10 фебруара 1836 године пише Лазар Теодоровић Кнезу Милошу: „Известно је Вашој Светлости да је варош шабачка по укусу европејскоме устројена и ушорена с кућама.“⁵⁷

Изласком Турака запустеле су и порушене по варошима џамије, које су им у многоме давале источњачки карактер. На место њих по свима су варошима подигнуте цркве. На њима у почетку није било звона. Она су била замукла још у почетку турских освајања и тек су се чула за време ослобођења под Карађорђем.⁵⁸ Под Кнезом Милошем у почетку Турци их нису допуштали, већ су у место њих била клепала.⁵⁹ 1830 го-

⁵⁰ Држ. Арх., К. К., Нах. Пожаревачка 1831 и 1832.

⁵¹ М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, 505; Држ. Арх., К. К., Нах. Шабачка 20 октобар 1835.

⁵² Држ. Арх., К. К., Нах. Неготинска 10 април 1835 и 12 април 1838.

⁵³ Држ. Арх., К. К., Нах. Крушевачка 17 новембар 1834 — 1 септембар 1836.

⁵⁴ Куниберт 516.

⁵⁵ Младен Жујовић, Белешке, 22.

⁵⁶ Држ. Арх., К. К., Нах. Ужичка, 15 март 1832.

⁵⁷ Држ. Арх., К. К., Нах. Шабачка 1836, № 284.

⁵⁸ О звонима под Карађорђем види: Љ. Стојановић; Стари српски записи бр. 3859, 3927, 5917; Насаља III, 504; Браство II, 73; Ј. Вујић II, 137.

⁵⁹ М. Гавриловић II, 88; Ј. Вујић, Животописане, 395.

дине, одмах по објави хатишерифа, подигнуте су звонаре на црквама и намештена звона, која су још раније била приправљена, или су она из првог устанка била прикривена. На Беле Покладе, 16 фебруара 1830, најпре су зазвонила у Београду, а за тим редом по свима варошима и селима.⁶⁰

Најзад у варошима су подигнуте школе, механе, куће за надлештва и друге потребе, те им је све то дало другојачи изглед.

Куће су по варошима за дуго остале онакве какве су затечене из турског времена. Димитрије Давидовић је по доласку у Крагујевац 1821 године становао у једној кућици од плетара, која је имала само једну худу собицу без патоса. Била је покривена сеном и кровином као и све друге куће по варошима у унутрашњости.⁶¹ Више из практичних разлога, да би варош обезбедио од пожара, него из естетичких и здравствених, наређивао је Кнез Милош да се куће бар покрију ћерамидом или даскама. Тако је 26 јуна 1820 године поновио своју наредбу општини јагодинској и најоштрије наредио да ко год „није до сад покрио свој дом с ћерамидом или даском да има до два месеца покрити и који не би хотио да му се кућа из темља развали“.⁶² И поред овако оштре наредбе било је малог успеха, те је 1821 године, „због кућа сламом покривених“ изгорело неколико дућана. Тога ради је Кнез Милош 25 јула 1821, понова наредио „да сваки своју кућу сламом покривену сад ћерамидом или даскама покрије, и који би се противио да му се кућа открије и откривена остане, док је, по заповести, не покрије“.⁶³ Овакве наредбе, при свем настојавању власти, нису имале потпуног успеха. Чак 1836 године у Крагујевцу, пред очима Кнеза Милоша, било је кућа „кровином покривених“.⁶⁴ Али се није остало ни потпуно по старом; почеле су се подизати и нове веће зграде, новијег типа и другојачег изгледа. Државне су зграде у томе предњачиле. У Београду је већ 1829 године био један простор на југозападном крају главне улице у горњој вароши који је својим зградама одскакао од осталих делова вароши. Ту је био кнежев двор и здање Кнежевске Канцеларије. За тим су саграђене: Нови Кнежев Двор, доскорашњи Касациони Суд (1831), Двор Београдског Народног Суда у Сава Мали (1834), Ђумрук на Сави (1835), Велика Касарна (1836), Палилулска Касарна (1837). У Крагујевцу је сазидан Кнежев Двор још 1824 године, за тим надлештва, касарне, радионице и тако даље. За државним зградама ишле су лагано и приватне. Особитих заслуга за подизање зграда новог облика и стила имали су досељеници из Аустрије, који су преносили стил и облике кућа из српских крајева у Аустрији. За Пожаревац вели изриком Ј. Вујић 1826 године да постаје све већи, јер „од како је Јего Књажеско Сијатељство Господар

⁶⁰ М. Гавриловић III, 174—176.

⁶¹ Д'џла Димитрија Давидовића I, стр. XI.

⁶² Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1820, № 871.

⁶³ Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1821, № 981.

⁶⁴ Држ. Арх., К. К., Држ. Савет, 24 јули 1836, № 447.

Милош управленије на себе примио, од свуда из туђих земаља људи у ову варош гомилама долазе и нове домове праве⁶⁵. Нешто заслуга у том погледу имали су и емигранти из 1813. године, који су за време бављења у Аустрији и Бесарабији видели и примали понешто из земаља у којима су били.

И српски трговци, који су се ради својих послова задржавали по европским варошима доносили су новине у погледу кућа. Боље и другаче зграде, најзад, изазивале су и нове потребе и угледање на већ саграђене.

У опште пак узевши на подизању зграда, за владе Кнеза Милоша није много учињено. Модерних кућа било је врло мало чак и у самом Београду.⁶⁶ Што их је и било то су појединци градили за своју потребу; за издавање их није било готово никако. Кад је с пролећа 1836 године био постављен Антун Михановић за аустријског консула у Београду, Кнез Милош је морао купити једну новоозидану кућу у Сава Мали, да би га у њој сместио.⁶⁷ Енглеског консула Хоџеса сместио је у једном одељењу београдске царинарнице. То је била кућа самога Кнеза Милоша, једна од најбољих у Београду, „али проста и од слабог материјала“.⁶⁸ Руског консула Вашченка сместио је у једној од својих кућа близу Двора.⁶⁹ Због оскудице у добрим кућама, кирије су биле врло скупе. Чак 1841 године вели се у једној белешци да у Београду онај-скупље стају „осим квартира, слуге и европске занатлије. Квартире су од прилике пошто и у Пешти, две собе и кујна, на пример 66 талира на годину“.⁷⁰

И кућа изнутра почиње за владе Кнеза Милоша добијати други изглед. Поред турског намештаја, посуђа и начина живота почињу се јављати и европски. Београд, први на ударцу Европе, и у томе је предњачио. Већ 1829 године видео је Пирх у Београду по кућама мешавину европског и турског намештаја и констатовао да се турски начин живота све више напушта.⁷¹ Новине у том погледу доносили су на првом месту досељеници: чиновници, трговци и занатлије; за тим емигранти који су се постепено враћали и најзад домаћи трговци, који су својим пословима ишли до Пеште, Ђура, Шопрона и других места у Аустрији. Они су били „у неку руку прва интелигенција која је развила лепши укус у свему, као: у оделу, јелу, пићу и уљудној постељи“.⁷² У Београду на Сави било је неколико трговачких кућа, чији су сопственици били у директним трговачким односима са Земуном, па су им куће биле

⁶⁵ Ј. Вујић, II, 50.

⁶⁶ Огледало Србско, стр. 39; Споменик 17, 39.

⁶⁷ Куниберт, 491.

⁶⁸ Куниберт, 502; Сретен Л. П., 42; Споменик 17, 39.

⁶⁹ Куниберт 615.

⁷⁰ Новине Србске 1841, стр. 358.

⁷¹ Пирх, 35.

⁷² Сретен Л. П., 202.

„удешене по европском начину“.⁷³ И ако у мањој мери, ишле су за Београдом, из истих разлога, и вароши у унутрашњости. И у њима је било досељеника са стране, враћених емиграната и трговаца који су видели иностранство. Кад је Пирх 1829 године био у Крагујевцу Кнез Милош је наредио да одседне код Д. Давидовића, јер је у његовој кући „наместено и живи се по европски“.⁷⁴

И ако је Кнез Милош у погледу новачења у кући био конзервативан,⁷⁵ ипак није могао остати ван новог времена. Он је још 1824 године наместио у своме двору у Крагујевцу, у место тавана дотадашњих кућа, „штокатор“, имао нарочиту собу за библиотеку и галерију слика и одаје по европском начину намештене, у које је примао стране госте.⁷⁶ Кнегиња Љубица била је много конзервативнија. У њеној је кући у Београду, чак после одласка Кнеза Милоша из Србије, „по старинском обичају соба била сва застрта ћилимовима, а у наоколо око дуварова су били ниски миндерлуци, а у два кута од собњих зидова био је миндерлук нешто узвишенији и она је обично на једном од њих седела, а они који би код ње долазили поседали би на оне ниже миндерлуке“. У читавој кући није било ни столова ни столица. Приликом посете барона Ливена 1839 године, морала је наредити да се донесу две столице, јер иначе барон „са својим панталонама са штруфнама не би могао сести ни ноге опружити“. Кад би у својој кући диктирала писма, морала се довијати и писару, место стола, подметати скамлије и јастуке.⁷⁷ Браћа Кнеза Милоша била су у погледу кућњег намештаја много напреднија, нарочито Јеврем. У његовој је кући у Шапцу Ј. Вујић 1826 године био доведен „чисто у изумленије“ од „украшенија и мобилитета“, „који није био по европејском укусу него по источностраному, то јест турскому

⁷³ Пирх, 27.

⁷⁴ Ibidem 165.

⁷⁵ Чак 1834 године Кнез Милош није имао кревета, но је спавао, као и сви други србијански варошани, на патосу (Огледало Србско, 39). 20 септембра 1830 године пише му из Београда Панта Х. Стојилов да би због доласка различитих гостију, „као прије што су били сардински и шведски елчија и сад ови росијски комесари“ било „пристојно у овдашњем књажевском дому... да им се приуговори једна одаја, која ће бити украшена по европејским начином, то јест једно канабе, 6 столица, астал за писање и прочитаја, која принадлеже једному Visit-Zimer или одаји посещенија, а за спавање могу служити и оне одаје са простиркама. Истина још би пристојније било кад би им се и једна соба за спавање, по начину европејском, уредила, то јест с два кревета и са к тому принадлежашчим... Обаче ова поменута господа, будући су научена по обичају европејском живити и владати се, кад уђу у одајама помјанутог дома чисто се устручавају и не види им се пристојно и обично да по чистим и најбољим простиркама с њиховим блатним чизмама газити и мрљати морају“ (Држ. Арх., К. К., Нар. Канцеларија 1830). На ово је Х. Стојилову одговорено да ако има вољу правити трактер, а он да може у његовој соби наместити по европејски, а Господар, који хоће да дочека у својој кући, он ће овако, али коме пак буде неповољно, а он нек тражи боље“ (Држ. Арх., К. К., Дел. Прот. 1830, № 1570).

⁷⁶ Ђ. Магарашевић, 28.

⁷⁷ Сретен Л. П., 387—388.

начину урежден и намештен“. Но поред тога он је видео и собу, у којој су „европејска орнаментна и велелепија, као што су канапе, једна велика с ручицама столица, дванаест малих све то од светло-плаве дамашке.. на среди собе јест један астал с једним прелепим горе чаршавом... ни сам фиршт Естерхази, нити пак фиршт Грежалкович нити барон Орци, или какав му буди маџарски магнат не могу имати лепша собна украшенија, како овај наш сербски магнат високородни Господин Јефрем“.⁷⁸ Ђ. Магарашевић је код Јеврема у Шапцу видео поред соба „по источном начину богато украшених“ и две собе по европски намештене.⁷⁹ У Јевремову кућу је унесен и први кревет. То је кревет на коме је спавала његова кћи Ана.⁸⁰ Код Јована Обреновића у Брусници Пирх је 1829 године запазио да је „франачки намештај већ где-где преовлађивао“.⁸¹

У варошима су се за владе Кнеза Милоша изменили и многи обичаји. За време Турака су власти по варошима објављивале наредбе преко телала (викача). За време Карађорђа телали су канда замењени добошарима.⁸² После тога Турци су опет увели телале. Под Кнезом Милошем телали су за дуго остали. У почетку су употребљавани и у војсци.⁸³ За тим су у војсци заведени добошари, а телали су остали само у варошима. Њих су употребљавали и Турци и Срби.⁸⁴ Овако је трајало све до 1838 године, када су телали укинута, а у место њих дефинитивно заведени добошари.⁸⁵ После ослобођења важне ствари и наредбе објављиване су и плакатама, којих је било још за Карађорђево владавине.⁸⁶ Сем плаката ушле су у обичај и пашквиле, које су Срби из Аустрије још под Карађорђем били пренели у Србију. То су објаве, које је публика тајно, ноћу, лепила по зидовима и објављивала ствари, које јавно није смела објавити.⁸⁷

Нови су обичаји по варошима били и многи други које су пренели Срби из Аустрије. То су: прављење балова, приређивање лимунација, ношење бакљада, грађење „почестних врата“ (торжественних или триумфалних капија), давање позоришних представа, стварање певачких дру-

⁷⁸ Ј. Вујић II, 94—95.

⁷⁹ Ђ. Магарашевић, 9, 13.

⁸⁰ Огледало Србско, 38.

⁸¹ Пирх, 157.

⁸² С. Милутиновић, 33.

⁸³ Ibidem, 315.

⁸⁴ Баш на Велики Петак 1825 године, после Ђакове Буне, стигао је у Чачак везиров човек да прочита народу везирову бурунтију. „Одмах би послат *шелал* по чаршији да скупи што више народа пред муселимов конак...“ (М. Гавриловић II, 604). 8 маја 1826, № 420 издао је Кнез Милош „наставленије“, у коме се наређује да кад би се у нахији који брав без сајбије нашао „да се за сваког у три пазарна дана, у чаршији *преко шелала*, објави, и ако се сајбија не би нашао“, да се брав с писмом пошље Народном Суду (М. Петровић, I, 343).

⁸⁵ Држ. Арх., К. К., Држ. Савет 1838, В. № 407.

⁸⁶ Вук. С. Караџић, Истор. и етногр. списи I, 98.

⁸⁷ Ј. Вујић, Животописаніе, 352; Вук С. Караџић, Истор. и етногр. списи I, 274; М. Жујовић, Белешке, 49.

штава и тако даље, све ствари за које примитивни србијански варошани дотле нису знали. Срби из Аустрије и повраћани емигранти унели су у србијански варошки живот и многе друге ствари којих дотле није било: седење по кафанама, чашћавање, лумповање, картање, непристојне речи. Нарочито после прогласа Устава 1835 године, кад је ујемчена пуна слобода кретања и кад су чиновници добили добре плате, Срби из Аустрије почели су развијати један живот са свим другојачи од онога који је дотле у Србији био познат.⁸⁸

Најзад треба поменути да су неке вароши изласком Турака и насељавањем Срба сељака у њих постала села. Вароши: Ражањ, Баточина, Багрдан, Текија и Брза Паланка, поставши тада села, тек су много доцније проглашене за варошице.⁸⁹ Некадашње паланке: Липница и Рам и данас су обична села под истим именима. Град Рудник је, као што смо видели са свим запустео. Сврљиг као насеље не постоји више под тим именом; место њега су два села: Варош и Палилула. Бачевци на Дрини више Сокола, који су пред Кочину Крајину и доцније били паланка и имали џамију и кулу,⁹⁰ данас су само заселак села Стрмова у Срезу Рачанском. Вароши које су запустеле или редуциране после владе Кнеза Милоша, као на пример Соко, овде се не помињу.

Неке вароши, пошто су се у њих населили Срби селаци, представљале су као неку средину између вароши и села. Сељаци су у њима тек постепено постајали варошани, али за дуго нису могли доспети дотле да потпуно наставе стару чаршијску економску производњу и традицију, које су изласком Турака биле прекинуте. Лозница је за то врло леп пример. За време покушаја грађења опште еснафске уредбе, пише 20 новембра 1836 године „цело обштво лозничко“ да у Лозници „нема од сваке сорте занација, но и оно што их има никакав није свог заната прави мајстор, него во обште сваки живи понајвише земљеделијем и различним сортирањем дућана свога тек да живот проведе и нуждни данак свој изда“.⁹¹

II

Варош као друштвена заједница

Разлика између сеоских и варошких друштвених заједница. — Варошке религиозне заједнице: општине и обшества. — Српска општина у Коморану. — Српска општина у Будиму. — Велики и мали. — Општине по варошима у Србији. — Промене после ослобођења.

Пред српске устанке у XIX веку била је огромна разлика између села и вароши у Србији. Оно што варошима као друштвеним заједницама даје нарочито обележје и одваја их од села то су специјална зани-

⁸⁸ Куниберт, 319—320, 426.

⁸⁹ Насеља I, 98.

⁹⁰ Прота Матија, Мемоари 17.

⁹¹ Држ. Арх., К. К., Држ. Савет 1836.

мања којима се њихово становништво бави. Та су занимања поглавито трговина и занати, којима се сеоско становништво или не бави, или се бави у врло малој мери. Села онда постају вароши кад им се становништво почне у јачој мери одавати варошким занимањима. Већ по томе су се села и вароши као друштвене заједнице међу собом битно разликовали. Међу тим, ова је разлика била појачана и уређењима, која су свуда другојача у селима, а другојача у варошима. Док су села у Србији, узета као друштвене заједнице, била, као што је то код села речено, само наставак трајања једне старе, народне, друштвене заједнице и њеног уређења, дотле су вароши биле производ једног другојачег историјског процеса. Срби у старини нису живели по варошима. Кад су дошли на Балканско Полуострво међу њима није било варошана. И на њему су они за дуго остали по селима. Кад су почели освајати вароши, они су у њима затицали туђе становништво са већ одавно развијеним варошким уруђењем. Ма колико да су српска освајања била поремећај тог уређења, она га нису могла уништити. Старо је становништво, бар делимично, и даље остајало варошанин и чувало своје варошко занимање, традицију и уређење. Ново, српско, становништво насељавајући се по варошима улазило је у њих тако рећи као у готове калупе, којима је имало само да се прилагоди. Временом оно се и прилагодило, па је и само постало прави варошанин, чувало наслеђене варошке традиције и живело по наслеђеном варошком уређењу, које се, наравно, битно разликовало од народног уређења по селима. Најзад, између села и вароши било је разлике и у становништву. У почетку турских освајања вароши су у Србији биле са онаквим истим становништвом са каквим су биле и за време самосталности. Турских кололиста у њима још није било; једино су власти и војничке посаде чиниле турску популацију. Тада је српско становништво у варошима чак и појачано придоласцима са села. Недовољна безбедност по селима, нарочито поред друмова, нагнала је један део њиховог становништва да се настани у варошима, да би било под директном заштитом турских власти. Доцније, услед сталних емиграција српскога народа, његово су место у варошима заузимали Турци са југа или потурице из Босне и Херцеговине, Грци, Цинцари, шпански Јевреји и Срби из јужних крајева. Нешто силом, нешто што су Турци имали привилегисан положај и Срби су гдешто прелазили у ислам и називали се Турцима. Тако се постепено становништво по варошима са свим изменило, те је и у томе била разлика између села и вароши. Из тих разлога, пред српске устанке у XIX веку, село и варош били су две потпуно различите друштвене заједнице и по занимању, и по уређењу, и по пореклу становништва, два засебна друштва, два засебна света.

Срба је у варошима било мало, у некима нимало. Па и то мало било је тако прилагођено варошком занимању, варошком уређењу и туђинским народностима с којима је живело, да се са њима осећало као једна заједница. Сви су живели од истог занимања: трговине и

заната, сви су живели по једном истом уређењу, по „чаршијском реду“, како се говорило, који је, чуван традицијом, прелазио с колена на колена, сви су се покоравали једној варошкој управи, сви су имали куће једнога стила и одело једнога кроја, сви су се осећали варошанима и били подједнако горди на своје варошанство. Између њих и сељака осећао се, као готово свуда на Балканском Полуострву, јак антагонизам.⁹² Варошани су сматрали сељаке као простаци и као нешто ниже,⁹³ а сељаци варошане за паразите, отпаднике и изроде. „Народ српски, вели Вук Караџић за време пред устанке и одмах после њих, нема других људи осим *сељака*. Оно мало Срба што живе по варошима, као трговци (готово саме дућанџије) и мајстори (понајвише ћурчије, терзије, јекмекчије, туфекчије, кујунџије) зову се *варошани*; и будући да се турски носе и по турском обичају живе, а уз буне и ратове или се затворе с Турцима у градове или с новцима бјеже у Њемачку; зато они не само што се не броје међу народ српски, него их још народ и презире“.⁹⁴

Једино што је варошко становништво издвајало у строго посебне групе, то је била вера. Међу тим, ни у том погледу нису Срби свуда чинили целину за себе. Три су вере биле у тадашњим варошима Србије: мухамеданска, хришћанска и јеврејска. Следбеници сваке од ових вера чинили су засебне верске целине. Према томе у варошима, у којима Срби нису били једини хришћани, они су тек заједно са другима хришћанима: Грцима, Цинцарима и Јерменима чинили једну верску заједницу. У Београду су за време турске владавине Грци били у надмоћности. И ако можда бројем нису били јачи од Срба,⁹⁵ они су били у надмоћности тиме што је митрополит био Грк, што је црква била у њиховим рукама, што је свештенство било грчко, што се Служба Божја вршила на грчком језику, што су најбогатији трговци били Грци и што је хришћанска чаршија носила грчко обележје. Слично је можда било и у Шапцу, у коме је такође била столица грчког митрополита. У другим варошима Срби су били у надмоћности, а у неким су били сами. Свака оваква верска заједница називала се *општина* или *обшћество*. Њихов је задатак био старање о вери, цркви, школи, заштити својих чланова и потпомагању своје сиротиње. У њима су и суђене ситне кривиче њихових чланова и решавани спорови који би се изродили међу њима. Чланови ових општина били су занатлије и трговци. Уз њих је ишла и

⁹² Ј. Цвијић, Основе за Географију и Геологију I, 191.

⁹³ У Нишу до скора, а можда још и сад, и последњи, најсиромашнији, чаршилија држао је на своје варошанство, па је и најбогатијег и најотменијег сељака називао: „ала сељачка“, „типа (рита) сељачка“ и „давер“. Што је ово у северној Србији потпуно ублажено уарок је што су њене вароши, од изласка Турака, подмлађене придоласцима са села.

⁹⁴ Вук С. Караџић, Даница за 1827, 101—102.

⁹⁵ Сретен Л. П., 132.

сиротиња која се бавила другим пословима (надничари, слуге), али су они имали мањи значај.

Верске општине су се међу Србима у варошима јавиле можда одмах после пропасти самосталности. Ми за њих у то време немамо никаквих података, али се о њиховој старини може закључити по томе што су Срби варошани, наставши се после сеоба на туђем земљишту, одмах образовали своје верске заједнице као ствари на које су већ били сви-кли и од којих су имали већ готове форме. Тако међу исељеним Србима налазимо једну такву заједницу у Коморану још од 1659 године. Јмена општина и обшество се не помињу, али оно што је јасно то је да су сви коморански хришћани чинили једну заједницу. Она се називала *коморански хришћани и општи коморански православни Срби*.⁹⁶ Главни циљ ове заједнице био је одржање православља. Центар око кога су се свијали и о коме су се заједнички старали сви коморански Срби била је *црква и црквени дом*. Ту су се по потреби сви скупљали на *сабор хришћански* или *сабор црковни*.⁹⁷ Тај је сабор бирао нарочите стараоце о цркви, прегледао црквене рачуне, постављао свештенике и даскале. Изборе су вршили „гласом народним“ или „саборно“ „коморански хришћани вси обште и мали и велики сбравши се“.⁹⁸ Црквени су стараоци били: *црквени отац*, који се називао још и *црквени поглавар* (или *епископ*, *пископ* и *војвода*)⁹⁹ и двојица *црквених синова*, (који су се називали још и *црквени синови на службу свештој цркви* или *црквени служишелји*).¹⁰⁰ Дужност је ових старалаца била да се брину о прикупљању црквених прихода, поправљању цркве, набављању црквених потреба, а од 1624 године видимо да они постављају и учитеља (мештера).¹⁰¹ Најзад има помена да је сабор и судио и мирио завађене стране.¹⁰²

Оваквих српских религиозних заједница налазимо и по другим варошима код Срба преко Саве и Дунава. Оне нису све једнога типа, нити имају подједнаке називе за своје представнике. Разлика је била у величини, начину уређења и старини. Детаљни подаци о величини, уређењу, старини, општинским представницима, њиховим називима и функцији још нису прикупљени. Највише објављених података о томе имамо из Будима. Ту се српска религиозна заједница формирала у један потпуно уређени друштвени организам, под именом: *обштина, обштина закона греческаго неунијатскаго, обшество*. 24 децембра 1696 године дао је цар Леополд I оваквих повластица будимским Србима: прво, да се смеју настанити у будимском предграђу Табани, и да као грађани предграђа буду потчињени само тамошњој цесаро-краљевској администрацији и

⁹⁶ Гласник Српског Ученег Друштва 67, 151, 264.

⁹⁷ Ibidem, 243, 262.

⁹⁸ Ibidem, 250, 264, 251, 252.

⁹⁹ Ibidem, 252, 254, 259, 263, 266.

¹⁰⁰ Ibidem, 249, 267.

¹⁰¹ Ibidem, 263.

¹⁰² Ibidem, 267.

магистрату будимске вароши; друго, ако се устражи пореза за њихов део, то да не буде другојаче до преко самога магистрата будимске вароши, и то не по кућама, нити посебно од појединаца, *већ од судија и чиновника да се прикупља*; треће, ако би они имали за што да одговарају, то ће магистрат *преко њихових чиновника истражиши*; четврто, старешине варошке, нити ико други не смеју их мучити, нити што од њих изнуђивати. Што је врло важно све је ово Леополд дао „на понизну молбу Срба, будимских становника“,¹⁰³ који су јамачно овакав ред из раније, још од пре досељавања, познавали. Општина Будимска имала је свој *варошки дом*,¹⁰⁴ у коме су заседавали њезини представници и држани зборови. У њему је била једна *судна соба* у којој се *судних дана* судило, и водио *протокол*. Општина је имала и свој *варошки печаш*.¹⁰⁵ На челу општине стајао је *танач* (веће, савет), који је био састављен из једног *бирова* (старешине) и неколико *ешкуша* (чланова). Уз то је било *писара*, који су вршили администрацију и *шолмача*, који су одржавали везу са магистратом (турфином). Цео овај персонал плаћала је општина.¹⁰⁶ Бирови и ешкути бирани су на годину дана;¹⁰⁷ остали је персонал зависио од њих. Танач је имао врло простране дужности. Он је управљао црквеним имањем, издржавао епископе и свештенике, старао се о школи, погађао учитеље,¹⁰⁸ водио бригу о сиротињи, пресуђивао спорове и распре међу еснафима,¹⁰⁹ вршио деобу.¹¹⁰ Танач је и судио и кажњавао: телесно,¹¹¹ затвором,¹¹² мучењем¹¹³ и срамоћењем,¹¹⁴ те се често назива и суд.¹¹⁵ Поред танача био је и један шири одбор грађана, који је у име свију грађана одлучивао у друштву са таначем о важнијим општим стварима. Он се називао: *кмешови*, *господари* (двадесет и четири господара),¹¹⁶ *варошки саветници* (двадесет и четири варошка саветника),¹¹⁷ *пошшени господари*,¹¹⁸ *саветни господари* (седамдесет саветних господара).¹¹⁹ Број његових чланова није био сталан. Било их је некад дванаест, некад двадесет и четири, некад тридесет и шест, а некад седамдесет.

¹⁰³ Гласник другог одељења, књ. III, стр. 8—9.

¹⁰⁴ Ibidem, 69, 88, 148; IV, 259; V, 255, 267, 288.

¹⁰⁵ Ibidem, 106, 192; IV, 260.

¹⁰⁶ Ibidem III, 90.

¹⁰⁷ Ibidem, 149, 156.

¹⁰⁸ Ibidem 81, VI, 395, 396, 398, 443.

¹⁰⁹ Ibidem III, 149—151.

¹¹⁰ Ibidem V, 259.

¹¹¹ Ibidem, 175, 176, 294, 301, 318, 326, 343, 345, 360; VI, 409.

¹¹² Ibidem V, 279, 294, 312, 315; VI, 409.

¹¹³ Ibidem V, 294, 345.

¹¹⁴ Ibidem V, 294, 318; VI, 391.

¹¹⁵ Ibidem V, 270, 272, 275, 276, 278.

¹¹⁶ Ibidem VI, 271, 295, 469.

¹¹⁷ Ibidem VI, 317, 325, 328.

¹¹⁸ Ibidem VI, 280.

¹¹⁹ Ibidem III, 156, 249, 283, 310, 316, 346.

Изборе општинских представника и надзор над њима вршило је истакнутије и одличније грађанство, које се састојало из трговаца и занатлија, и које је управо и сачињавало општину. Сиротиња која се бавила другим пословима (рабаџије, пољаци, гајдаши, амали и слуге) просто је ишла за овим првим људима своје општине. Но у врло важним општим пословима и она је узимала учешћа. Истакнутије и одличније грађанство називало се *велики*, а сиротања — *мали*. Ова се разлика види из записника и из потписа на молбама које су заједнички потписивали: У Коморану су се 25 октобра 1692 године били скупили „сви у опште и *мали* и *велики*“ (сви опште и мали и велики сбравши се).¹²⁰ На молбу Срба из Будимског Дистрикта цару Леополду I да се избере нови црквени поглавица после смрти Арсенија III потписано је деветнаест општина, од којих је седамнаест са потписом: „*велики* и *мали*“,¹²¹ један са „христијани општи“ и један са „христијани опште“, што је значило исто што и „*велики* и *мали*“. Понекад се велики замењује са *кметови*, а мали са *сиромаш* или *сироштиња*: 4 фебруара 1717 пишу Принцу Евгенију ирошки „кнез Никола и остали кметови и сва сиромаш иришка“,¹²² „кметови и сва сиромаш“ у Сент Андрији.¹²³

О варошким религиозним заједницама у Србији за време турске владавине, на жалост, немамо очуваних података. Једини податци које имамо односе се на Београд, па и они су тек из 1708 године. Судаћи по називима за представнике београдске општине, она је била уређена по образцу српских општина преко Саве и Дунава. 2 јуна те године пише „Аврам Ђурић биров Савске Вароши с осталим *ешкушима*“ будимском бирову о неком Живку, који је у Београду био уапшен за дуг. У писму се помињу још и београдски *варошки дом* и *шанач*,¹²⁴ као што их је било и у српским варошима у Угарској. Београдска српска општина помиње се и доцније, за време аустријске окупације Србије и после тога.¹²⁵ Оно што је чудновато и загонетно то је зашто су у београдској општини називи за поједине часнике на маџарском језику! О општинама у другим варошима у Србији за време Турака подаци нису очувани.

И ако је историја Србије у другој половини XVIII и почетку XIX века била врло бурна, и ако је Београд за то време претрпео огромних промена, и, најзад, 1813 године готово остао без хришћанског становништва, ипак се одмах после ослобођења под Кнезом Милошем јавља формирана *општина београдска* или *опшћество београдско*, и то не као

¹²⁰ Гласник 76, 252.

¹²¹ Ти су потписи овакви: „Ми биватељи долње вароши будимске Табани, мали и велики“, „Житељи вароши пештанске велики и мали“, „Ми пребиватељи села Бате великиши и манши“, „Ми житељи вароши Печвари, христијани велики и мали“, „Ми христијани села Вемена и мали и велики“ (Гласник II од. III, 65. Види и IV, 84, 87).

¹²² Гласник II одељ. III, 103.

¹²³ Гласник II одељ. IV, 30.

¹²⁴ Гласник II одељ. III, 87—88.

¹²⁵ Гласник II одељ. IV, 18, 57, 239; Гласник 26, 21—22.

установа, коју би стварала каква власт, већ као појав који се јавља сам од себе. Београдски варошани, било да су се враћали из емиграције, било да су били нови досељеници, били су свикли на општинско варошко уређење, и кад су се нашли у Београду, они су га сами створили, јер за другојаче уређење нису знали. Али, да та нова општина у Београду није сад била оно исто што је била некад под Турцима није тешко претпоставити. Ослобођење под Карађорђем било јој је доделило функција, каквих дотле није имала. Од прсте религиозне заједнице она је постала административна установа, од уточишта вере — варошко надлештво. Како се овако корените промене не могу да изврше ни на један пут, ни брзо, то је београдска општина под Карађорђем морала представљати нешто врло неодређено, неку мешавину наслеђених традиција општина из турских времена и елемената које су јој донеле слобода и нове функције. Седам година, колико је Београд под Карађорђем био слободан, било је довољно да стари ред уздрма и поремети, али је било недовољно да нови створи и утврди. Свему томе треба додати да је ново становништво Београда, које се са разних страна, после ослобођења, нагло у њега насељавало, уносило врло различита схватања општинског уређења. Било је ту становништва из вароши преко Саве и Дунава, где је живот у општинама био другојачи но у варошима под Турцима; било га је из свију наших вароши у Турској; најзад, било га је са села, где је уређење било са свим другојаче. Све то шаренило становништва уносило је нове појмове о животу у општини, и онда је лако схватити хаотично стање општине београдске у време Карађорђа.

Под Кнезом Милошем ово се стање само наставља. *Општина београдска* или *общество београдско*, како се тада општина називала, и сад представља нешто неодређено: мешавину наслеђених традиција из турских времена и елементе које су јој донеле слобода и нове функције, у које се уплећу и разна схватања општинског уређења, које су уносили досељеници са разних страна. Општина се и даље концентрише око цркве, стара се о њој и њеним потребама, бира црквене туторе, контролише црквене приходе и слично, али у исто време она бира и *варошког* кнеза и његове помоћнике. Међу тим и у црквеним и у световним пословима је такав неред и таква неодређеност да се морала умешати и виша власт. Већ 1817 године Кнез Милош је, бавећи се у Београду, морао завести изванредан ред у цркви; нарочито је строго наредио да се воде тачне књиге о приходима и расходима њеним. 20 јануара 1820 године тутори београдске цркве „с прочом общином“ моле Кнеза Милоша да им одобри извесне мере да би могли учврстити ред у Београду, који би нарочито доносио користи њиховој сиротињи.¹²⁶ Мешање више власти и, шта више, тражење тога мешања, јасно показују хаос и сопствену немоћ општине. Исто су тако били хаотични и цивилни односи у општини београдској. Из аката Државне Архиве не види се ни појам,

¹²⁶ М. Гавриловић II, 690.

ни права слика, ни права улога општине у цивилним односима. Једино што се види то је да је у Београду врло рано био као *варошки кнез* неки Николча и да је на његово место, 1821 године, изабран неки Стојан Бакалин. Нешто тако несређено стање, а нешто нова улога коју је као варошко административно надлештво морала општина примити на себе принудило је трговце и еснафе обшества београдског да се 13 јуна 1822 године обрате Кнезу Милошу и да га замоле да им ради „тачнијегнутрењег поредка“ и ради бољег испуњавања његових заповести одреди четири отмена човека „који ће тачно унутрашњи поредак међу трговцима и занатлијама свакога рода одржавати и ка испуњењу сваке заповести сваког у опште и појединог ободравати“. 21 јуна исте године одговорио је Кнез Милош на ову молбу и наредио да се Милутин Радовановић, Хаџи Лаза и Настас Петровић поред варошког кнеза опуномоћавају „да на сваки унутрашњи поредак и на испуњавање сваке моје заповести строго позорствују“ и да свакога ко би се о ово огрешио на ред принуде.¹²⁷ Тако је београдска општина, некада под Турцима самостална и без мешања власти, постала надлештво у које се меша виша власт и тиме јој мења стару традицију. Доцније је општина београдска претрпела још већих измена и саображена новим потребама, али не сопственом иницијативом, већ наредбама одозго.

О општинама у унутрашњости Србије не знамо за сад ништа. Оне су под Турцима морале бити врло неједнаке, према томе колико је у којој било хришћана. Неке су морале бити врло мале. У варошима у којима је било хришћана врло мало и у којима није било црква јамачно их није ни било. После ослобођења у све вароши наилазе Срби. Тиме настаје згодно време и за њихово право формирање, но баш тада наилази и државна организација, која уноси у вароши ред, али не локални какав је потребан појединим општинама, већ општи какав је потребан целој земи. Општине се свуда у истини стварају, али то више нису религиозне заједнице, већ административне јединице. О процесу њиховог стварања из аката се ништа не може назрети. „Обштине“ се истина помињу,¹²⁸ али се не види ни како су биле уређене, ни улога грађана у њима. Једино што је јасно то је да се под „обштином“ разумеју грађани једне вароши. У „обштинама“ још од почетка налазимо *варошке* или *чаршијске кнезове*,¹²⁹ који се и доцније непрестано помињу.¹³⁰ Њихова је дужност била одржавање реда и расправљање ситнијих спорова међу Србима варошанима.

Све реформе које је Кнез Милош постепено уводио у варошке општине немају везе са традиционалним редом и старим животом у нашим варошима. Оне су резултат нових потреба које су настале у слободној земљи.

Тих. Р. Ђорђевић.

¹²⁷ В. и Н. Петровићи, II, 485—486.

¹²⁸ В. и Н. Петровићи I, 259; II, 236.

¹²⁹ М. Гавриловић II, 291.

¹³⁰ Ј. Вујић I, 172, 179, 198; II, 21, 204; М. Ђ. Милићевић, Кнеж. Србија, 641.